

АГРАРНА РЕФОРМА 1861 р. НА ЧЕРКАЩИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У середині ХІХ ст. Російська імперія, до складу якої входили землі Черкащини, переживала глибоку кризу, зумовлену невідповідністю феодальних відносин стану продуктивних сил і світовим тенденціям на утвердження нових капіталістичних відносин.

Рятуючи феодально-кріпосницькі порядки, царський уряд зробив спробу законодавчо врегулювати взаємовідносини поміщиків і кріпаків. З цією метою в 1847–1848 рр. проводилась так звана інвентарна реформа. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися визначені самим поміщиком норми панщини та інших повинностей. До того ж інвентарні правила залишали недоторканою поміщицьку власність на землю, тим самим узаконюючи існуюче малоземелля та обезземелення селян.

Про стан розподілу земельної власності в краї можна судити з даних 1847 р. В той час 236 поміщиків правобережжя Черкащини володіли 399 827 десятинами землі, а 73 811 селянських дворів користувалися 410 462 десятинами надільної землі, що теж була поміщицькою власністю. Поміщики, користуючись безправ'ям селян, продовжували зменшувати їх наділи. У Звенигородському, Канівському, Уманському, Черкаському й Чигиринському повітах поміщики в 1847–1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27 208 десятин або на 10,3% [1, 11–11].

За таких обставин необхідність реформування аграрних відносин ставала дедалі очевиднішою. Спонукали до цього й поразка у Кримській війні 1853–1856 рр., занепад поміщицьких господарств, де панували екстенсивні методи господарювання; піднесення селянського руху по всій імперії; прогресуюче відставання Росії від провідних європейських держав.

Основним документом селянської реформи стали «Маніфест про відміну кріпосного права» від 19 лютого 1861 року і «Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності» із 17 законодавчих актів. За ними, селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатись своїм майном, поміщики зберігали власність на всі землі, які їм належали, але зобов'язані були надати у постійне користування селянам присадибну землю, польовий наділ та інші угіддя.

Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння в полі здійснювався тільки з дозволу поміщика. За отриману від поміщика землю селяни, як і раніше, зобов'язані були виконувати панщину чи платити оброк і не мали права відмовлятися від неї протягом 9 років [2, 6].

Реалізація царського маніфесту на практиці призвела до урізання земельних наділів на користь поміщиків, земельні володіння яких в результаті цього

збільшилися. Усього в Україні внаслідок реформи 1861 року селяни втратили 1 млн десятин, або понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували у їх користуванні [3, 143]. Оскільки селяни не могли відразу виплатити всю суму за наділи, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку [4, 219].

Розміри повинностей і польового наділу визначалися уставними грамотами, що уклалися між поміщиками і сільськими громадами. Середній наділ в Лівобережній Україні на ревізку душу («ревізька душа» — одиниця обліку чоловічого населення для обкладання його подушним податком) становив до 2,5 десятин, на Правобережжі — 2,9 десятин [5, 272]. Ці показники відображають недопустимо низький життєвий рівень селянства, оскільки, за підрахунками фахівців, для сплати податків та забезпечення потреб тодішньої селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревізку душу [4, 185].

Ще меншими були пересічні земельні наділи на Черкащині. В правобережній частині краю вони після здійснення реформи 1861 року становили 1,9 десятин на ревізку душу, а в лівобережній частині — 1,8 десятин [6, 35]. Неefективність заходів аграрної реформи підтверджують наслідки її в повітах регіону.

Реформа 1861 року по суті нічого не дала жителям Корсуня. Всі найродючіші землі — 21 940 десятин, залишилися у князя Лопухіна, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи, за які треба було платити щорічно по 14 крб 85 коп. з кожного двору [7, 153–154]. Населення Городища і Млієва — 23845 чоловік — одержали в подвірне користування 8436 десятин землі, а кільком поміщикам залишилося понад 40 тисяч десятин. У сусідній Вільшаній на 1220 ревізких душ було виділено лише 2690 десятин землі, а місцевий поміщик при цьому отримав 2754 десятин [8, 261–262].

Запровадження уставних грамот супроводжувалося численними відрізками селянських земель на користь поміщиків. У селян Золотоніського повіту було відрізано 18% землі. Колишні поміщицькі селяни отримали по 1,8, а колишні державні — по 3 десятини на ревізку душу. Викупна ціна наділеної землі перевищувала ринкову в 2,1 рази [8, 263].

І все ж реформування аграрних відносин відкрило перед тепер уже вільними селянами краю широкі можливості для більш активної господарської діяльності. Тепер селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, а й торгівлею, відкривати власну справу.

Формувалися умови для перетворення робочої сили в товар і утвердження капіталістичного товарного виробництва. В пореформений період у Гельмязеві (Золотоніський повіт) та інших селах волості діяло 2 вальцьових млини з паровими двигунами, 34 вітряки, 7 олійниць, 6 кузень, медоварний завод, що

потребували робочих рук. Працювало 250 ткачів, 46 кравців, 42 чоботарі, 59 теслярів, 44 колісники, багато ковалів та інших кустарів і ремісників. Хоч самим їм доводилося брати кредити, розвиваючи свою справу, вони наймали ще й робітників [6, 274–275]. У селі Піщаному цього ж повіту заможні селяни володіли 11 олійницями, 105 вітряками, кількома шинками [8, 301].

У пореформений період активізувалося надходження землі в ринковий обіг. Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізувати своє господарство, рано чи пізно опинялися перед необхідністю продавати землю. Покупці — головним чином підприємці, поміщики і навіть заможні селяни — створювали на цій землі господарства по виробництву товарної продукції на внутрішній або зарубіжний ринок.

На Черкащині у технічному відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрових буряків та польові господарства цукрових заводів. Ці господарства мали оборотні капітали, інвентар і використовували працю великої кількості найманих сільськогосподарських робітників. У таких господарствах як Смілянська, Шполянська, Таганчанська та Городищенська економії застосовувалися 4–7-пільні, а то й 8–12-пільні сівозміни. На оранці використовувалися металеві плуги поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо [9, 225–226].

Прикладом раціонального ведення землеробства у пореформений період може слугувати смілянська економія графа Бобринського, де було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, працювали кінні та парові плуги, розпашники, котки, шлейфери та інша техніка. В економії працювало понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб [10, 447].

Значно зросли посівні площі та відбулися зміни у структурі посівів — збільшилася питома вага посівів пшениці та ячменю, цукрових буряків та інших культур. Такі зміни зумовили перетворення Черкащини у значний центр виробництва та продажу сільськогосподарської продукції.

Таким чином, аграрна реформа в одному з регіонів України — Черкащині (яку умовно окреслюємо адміністративними межами сучасної Черкаської області), не дала очікуваних результатів для основної маси селянства. Водночас при усій недосконалості та незавершеності здійснених заходів, реформа справила позитивний вплив на розвиток аграрного сектора економіки — утверджувалися ринкові засади в сільськогосподарському виробництві, впроваджувалися прогресивні методи господарювання.

1. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском быте. — СПб., 1867.
2. *Реснт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — поч. XX ст. (стан наукової розробки) // Український селянин. — 2004. — Вип. 2.
3. *Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін; Під ред. В.А. Смоля.* — К., 1997.

4. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 1999.
5. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1994.
6. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — К., 1972.
7. *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. — К., 1959.
8. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд. А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський. — К., 1993.
9. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.
10. Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. — К., 1991. — Кн. 1.